

УДК 316.356.4:2

Јелена Миљковић Матић*

Институт за политичке студије, Београд

ЗНАЧАЈ ДУХОВНЕ ДИМЕНЗИЈЕ ИСТОРИЈЕ ЗА ПОСТОЈАЊЕ НАРОДА

Сажетак

Користимо дефиницију историје коју је дао Жарко Видовић, сагледавши је као духовну категорију и повезујемо је са запажањем Владике Николаја о постојању три духа, да бисмо истакли значај који духовна димензија постојања народа има за његов опстанак. Служимо се за ту сврху примером одвајања делова српског народа и његово преименовање у друге народе, што се врши различитим средствима, али увек у коначном исходу помоћу промене вере, одвајања из духовне тј. историјске заједнице.

Кључне речи: Жарко Видовић, Владика Николај (Велимировић), историја, заједница, црква, дух, народ, Срби, расрбљавање

У епохи секуларизма, у којој живимо, *дух* је појам који се само у текстовима о религији користи у свом дословном значењу: као *природа невидљивих бића* којом се она разликују од физичког света. Изван религијског дискурса, *дух* назначава

* jelena.miljkovic.matic@ips.ac.rs

расположење у коме се нека комуникација одвија и које се кроз њу проноси заједно са централним садржајем. Између та два значења налази се оно које се повезује са *смислом* догађаја или *суштином* појава. Оно не говори непосредно о духовним бићима, али се односи на много значајнију и јасније одређену личну и друштвену стварност него што је тек *расположење*.

На овај трећи начин је дух схватао мислилац Жарко Видовић, када је изложио своје оригинално становиште о појму *историје*. Он аргументује став да је историја оно што се не мења кроз време и поколења, а не оно што се мења (Видовић 2008, 29-30; 2018, 64). Низање догађаја кроз време и поколења он је назвао хроником (Видовић 2008, 28-29). Оно што остаје исто и чини историју јесте дух који повезује људе у заједницу.

Схваћена на духован начин, историја је преношење једног духа кроз поколења народа, што је трајање једне исте заједнице упркос протоку времена и смрти која доноси смену поколења (Видовић 2008, 30, 32). Оваквом дефиницијом историје Видовић је ову сместио у човека, који једини може бити носилац духа. Историја, тако, није спољна у односу на човека, као низови догађаја. То је, рекли смо, хроника. Историјска заједница се догађа у човеку, као осећање истоветности са другима, осећање припадања.

Дух уноси смисао у хронику, повезујући догађаје тумачењем са становишта заједнице као сталне, непромењиве вредности - било да се ради о схватању смисла једног догађаја на истоветан начин у различитим поколењима, било да се више догађаја повезује истим смислом. Историја је, дакле, продирање вечности у време у облику у коме је то могуће: као трајање и сталност - овде сталност смисла. Због тога историја има сакралну ноту, за разлику од баналности хронике, где је значај догађаја релативан, пошто се успоставља њиховом улогом у узрочном низу.

Сведоци смо прављења нових нација од делова српског народа. Ово је процес који је запажен, како у науци тако и у јавној дискусији. О његовом трајању и обиму је тешко говорити,

због постојања различитих теза о старости и распрострањању српског имена. Процес расрбљавања који је документован у епохи Новог века, а поготово у епохи обележеној политичким иступањем нација, оцењен је као делатност геополитичког карактера (Korpić 2022). Овде желимо да скренемо пажњу на значај духовног схватања историје за тај процес. Заступамо став да се, конкретно, расрбљавање и преобраћање Срба у нове народе не може извести у потпуности ако се промена не изврши на духовном плану. То није нова теза, али је толико значајна да је треба понављати и утврђивати је додавањем доказа.

НАРОД КАО ИСТОРИЈСКА (ДУХОВНА) ЗАЈЕДНИЦА

Што се тиче народа као овоземаљске духовне заједнице, није потребно много тога што ће да траје кроз различите догађаје. Два су елемента који морају да се нађу у скупу онога што се не мења:

- 1) народно *име*. О томе смо опширније писали на другом месту (Миљковић Матић 2019, 118-119, 121-124), ослонивши се на тезу Душана Бандића (Bandić 2008, 50) да је име символ заједнице које никакву другу сврху нема него да саопштава о постојању заједнице. Међу свим могућим симболима народне заједнице, име је једино које је само довољно да посведочи њено постојање, оно је врхунски символ заједнице.
- 2) *идеал, скуп моралних вредности, заветна мисао*, како је то утврдио Ђуро Бодрожич (Бодрожич 2015, 21, 147). Овај елемент је чврсто повезан са народним именом, као темељна особина народа, његова суштина (Миљковић Матић 2019, 124-126).

Ова два елемента су, дакле, минималан, довољан услов за постојање народа као заједнице (Миљковић Матић 2019, 125). У стварности се ту појављују и други елементи. Кроз време и поколења преносе се језик, отаџбина, различита знања и творевине, материјалне и нематеријалне, које скупно зовемо културом. Они не чине суштину народа (Миљковић Матић 2019,

121), али је подржавају, нарочито језик, и могу се држати као *светиња*. Нешто другачије ствар стоји са нацијом, која у себи обухвата још и територију и друштвени поредак, стандарде који се на њој спроводе, што мења симболичку динамику заједнице (Миљковић Матић 2020).

Историју је Жарко Видовић повезао са вечношћу. „Историја је“, каже он, „континуитет (непрекидност) једне заједнице, у њеној идентичности (самоистоветности) сачуваној кроз векове“ (Видовић 2008, 29). Видовић ту подразумева поништавање времена трајношћу заједнице као историјске. Сталност заједнице се конкретно остварује као „збивање Вечности у човеку“, што је „благодатно осећање“ заједнице са људима из прошлости и будућности (Видовић 2008, 29 и 31). Човек осећа заједништво са онима са којима је истоветан, најпре по народном имену и по духу особеном за то народно име, а онда и по другим одликама.

Овако изгледа историјска заједница са становишта овоземаљског живота. Код Срба је и на нивоу породице јасно видљиво постојање историјске свести у смислу о ком говори Жарко Видовић, као трајања кроз смену поколења. Надвременост се види у имовинској организацији породице, са њеном колективном имовином (Богишић 1884, 17-18; Миљковић 1996 и 1998). У традицијској српској породици нико од чланова није имао право да отуђи било шта од породичне имовине на своју руку, него само по разумној одлуци свих чланова. Били су свесни да је свако поколење само корисник имања и иметка, којим се оно издржава током свог боравка у овом животу. Због тога су располагали разумно и одговорно, свесни да су им то предали преци, сачувано, умножено и унапређено колико је могло, и да они исто тако треба да предају потомцима. Имовина је елемент сталности, символ ванвременог јединства породице, кроз њено држање поколења се повезују међу собом.

НАРОД КАО ХРИШЋАНСКА (ДУХОВНА) ЗАЈЕДНИЦА – ЦРКВА

Срби, осим овоземаљског свог постојања, имају такође свест о себи као *небеском народу*, што значи о својој *хришћанској заједници*. То се потврђује постојањем и трајањем српског

имена као уједно световног и црквеног. То не значи да се српски народ и Српска православна црква потпуно подударају у обиму и садржају. Они се само у великој мери преклапају. Постоје и Срби других вера, као што постоје и странци у Српској цркви.

Да бисмо истакли разлику између овоземаљског аспекта историјске заједнице и небеског народа, позваћемо у помоћ Владику Николаја, са његовим разликовањем три духа: 1) Божјег, небеског; затим, 2) људског или природног; и 3) демонског или адског (Епископ Николај 2016а, 153-154, 160, 162; 2016б, 128, 131). О самом духу Жарко Видовић каже да се он испољава као способност поистовећења са Другим, саосећања - што је метод љубави (Видовић 2016, 104-106), а због чега се о демонском, адском духу само условно може говорити као о духу.¹ Духовна повезаност људским, природним духом остварује се у појавама културе, у симболима као средствима друштвене комуникације духа, пре свега у имену као врхунском символу постојања заједнице.

Повезаност Божјим Духом се појављује у историји са хришћанством, као литургијска заједница, као црква. Литургија је, такође, и реални победилац времена и смрти (Видовић 2008, 37), које људски, природни дух иначе превазилази на свој ограничени, овоземаљски начин - културном традицијом:

1 Хришћански мислилац Иван Иљин (2001, 18, 38 и даље) говори о злу као *противдуховној* и *противљубавној* појави. Направимо с тим у вези једну дигресију, која није незанимљива за нашу тему. Изјашњавање српског патријарха Порфирија, у Јасеновцу, о усташама као људима који не припадају ниједном народу (Патријарх Порфирије 2021) наишла је на неповољне реакције (Мира Радојевић 2021), због схватања да се тим речима поништава суштинска веза усташтва са хрватством. Међутим, ако усташе схватимо као носиоце демонског, адског „духа“, који није способан за остваривање заједнице путем поистовећења, саосећања, љубави, то су онеспособни да припадају било каквој *заједници*, као духовно повезаним људима, већ могу припадати само удружењу окупљеном око заједничког *интереса*, у њиховом случају злочиначког циља. Тако гледано, патријархова изјава престаје да буде само политички коректна, него видимо њен дубљи смисао.

Ипак, остаје питање о уопште постојању хрватске нације као *заједнице*, историјске тј. духовне, пошто изузев усташтва не видимо друге аутентичне појаве у Хрвата. Владимир Умељић аргументује у прилог тези да су Хрвати *договорна нација*, политички конструисана у Хабсбуршком царству и Ватикану ради одвајања покатоличених Срба од српског имена и културе (Умељић 2018, 27; па потом и присвајања српске културе преименовањем у хрватску културу), нација основана самоса једним циљем - поништавања српске историјске заједнице, што је „духовни геноцид“ услед кога се „свесно и намерно расточава и нестаје један народ“, чак и без телесног убијања (Умељић 2018, 258).

трајањем имена, вредности, усмених предања и обичаја - па и имовине, видели смо - кроз време, кроз поколења. Српска свест о себи као о небеском народу није друго него свест о заједници која се остварује у Духу небеском (Видовић 2008, 94-100). Литургијска заједница која носи народно име, као Српска православна црква и још неке друге православне цркве, сведочанство је о томе да народна заједница није више повезана природним духом, него небеским. Ту дух природни, човечји, може да буде само хришћански преображен.

РАСРБЉАВАЊЕ КАО ОДВАЈАЊЕ ОД (ДУХОВНЕ) ЗАЈЕДНИЦЕ, ПРВЕНСТВЕНО ОД СРПСКЕ ЦРКВЕ

Из реченог произлази да је за трајање српског народа пресудна Српска црква, са свим оним елементима културе које је она прихватила, као што су име и неки народни обичаји и елементи традицијске културе. Расрбљавање, којим год путевима културе да се одвија, не може да остави људе коначно у припадању духовној заједници српског народа, поготово не Српске цркве. С друге стране, уколико крене одатле, од промене вере, од иступања из народне заједнице у Духу Божјем, расрбљавање је прилично извесно и у свом овоземаљском виду. За промену народног имена и идеала, језика (или назива језика) и других елемената културе нема онда непремостиве препреке.

Давно (1849) сведочанство о томе нам је оставио Вук Караџић, у свом тексту у чијем наслову стоји да ће бити речи о „Србима сва три закона“ (тј. вере: православне, римокатоличке и мухамеданске), да би у самом тексту он морао да се надмудрује, већ тада, са одбијањем неких римокатолика и мухамеданаца да се зову народним именом Срба, иако га имају јасно у свом пореклу (Караџић 1970, 31-36). Посебно је занимљива Вукова примедба о томе да Албанаца такође има у исте три вере као и Срба, па се опет не деле као народ, као што се не деле ни Немци нити Мађари, иако их има и римокатолика и протестаната (Караџић 1970, 32). Јасно је одатле да процес настајања нових народа није за свакога исти, а затим да није ни од јуче нити

је спонтан. Наговештено је код Вука и то колико је расрбљавање повезано са разарањем православне заједнице.

На сваком кораку се виде примери значаја црквене заједнице за народну заједницу. Срби у иностранству умеју се држати Српске цркве, чак и онда када су по свим другим својим особинама прилагођени средини у којој живе. Опет, примери оних који су променили име народа и језика, као Македонци и Црногорци - који тумаче и смисао прошлих догађаја на иновативан начин да би успоставили „традиционалне“ историјске идеале - ипак не сматрају свој посао расрбљавања завршеним док се не успоставе православне цркве македонског и црногорског народног имена, макар ове биле и потпуно политичке и без-духовне организације које не могу да конкуришу духовној заједници и да створе историјски народ. То се види као завршни серклаж на зиду који је подигнут према српству, без кога увек постоји опасност да се зид сруши, а Македонац и Црногорац да буду регионални српски називи.

Према западу, опет, расрбљавање је отпочело од вере: Срби су прелазили у римокатолицизам и ислам откада је то било могуће (од великог црквеног раскола у 11. веку и од појаве мухамеданске власти над Србима), у две вере које политички Запад подржава због њихове више политичке и друштвене него духовне усмерености (Умељић 2018, 10, 40). И те људе, потом, није било тешко придобити за нову етничку свест, за ново име и ново тумачење прошлости, једном када су иступили из духовног јединства заједнице свог порекла.

ЈЕДАН НЕОБИЧАН НАЧИН РАЗДУХОВЉЕЊА

Овде ћемо споменути појаву која, на негативан начин, потврђује исправност Видовићеве тезе о историјској заједници као духовној појави. То је појава да се у земљи и међу људима који за сада остају под српским именом - а то значи међу Србима у Србији - појављује нов културни садржај, или нова интерпретација историје, у складу са идеалима и моралним вредностима који су историјски страни, чак противни, српској култури, па и сваком другом народном или религијском духу.

Такво аутоимуно расрбљавање спроводи један број људи којих нема много, али су заузели утицајне друштвене позиције. Они су познати под неколико незваничних назива: Друга Србија, грађанска Србија, Другосрбијанци, Случајни Срби, грађанисти, аутошовинисти (научном осветљавању њиховог деловања су посебну пажњу посветили Аврамовић 2013 и Ломпар 2018). С обзиром на то да су *моралне вредности* и *светиње*, као тумачи духа, чврсто повезане са народним именом и културом и представљају оно што „народном имену даје његову силу гравитације“ (Миљковић Матић 2019, 124), то Случајни Срби у перспективи угрожавају и само српско име народа и земље. Данас су Срби и Србија релативизовани као животни амбијент у који људи случајно доспевају рођењем, а ако би традиционалне вредности и установе који се за српско име везују били друштвено и културно коначно обезвређени, да би се „случајно“ могло претворити у „свеједно“, свако народно име би постало бесмислено. Самим тим би нестао и сваки симболички лепак заједнице, замешен од имена и традиционалних вредности као симбола духа, с једне стране, те одурођене човекове потребе да као живљење у духу осећа ванвремену повезаност са онима који су исти дух држали у свим временима и условима, с друге стране. Празно име, без духовног садржаја, тешко да и само може да опстане.

СРБИ ЧУВАЈУ ЦРКВЕНИ ДУХ И КАДА ЦРКВЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА ПОСУСТАНЕ

Постоји и противтежа овој необичној појави. Реалност и снагу духовне везе у цркви показује чињеница да Срби чувају православље и онда када је црквена јерархија политиком онеспособљена да делује. То је пред проучаваоце народне религије истакло појаву названу *народно православље*, чији је назив и особине формулисао етнолог Душан Бандић. Он је народно православље одредио као тумачење црквеног учења на поједностављен и неконвенционалан начин, уз истовремено његово присвајање у смислу народног самосазнања, поистовећења православља са животом народа (Bandić 2010, 21-22, 57).

Вишедеценијски период владавине титоизма, који је био један од неповољних периода за пуни живот православне цркве, покренуо је оживљавање народног православља у другој половини 20. века, када га је Бандић и уочио на терену. Приметио је да је вера чврсто повезана са националном самосвешћу: Срби смо због тога што смо православни, а православни смо јер смо Срби. Ту је била и тврдња да су Бог и светитељи Срби, па српски народ има природну везу са небом и повлашћен статус код Бога и код Светих (Bandić 2010, 15, 16, 19-20, 22-23, 62).

Опоменимо се и свих елемената народне религиозности, повезаних са ранијим временима и другим истраживачима народне религије (нпр. Чајкановић 1994, Ћоровић 1990 и др.), у којима се појављује хришћански садржај у архетипским изразима, или обрнуто. Сви нам они дају разлоге да тврдимо да су Срби увек црква, чак и у оним периодима када је нестајала црквена организација, па је сама душа простог човека, богословски неука и склона паду у природну религиозност (постхришћанско паганство, како каже етнолог Бојан Јовановић 2000, 17), остајала као једини ослонац православној вери, чувајући како зна и уме повезаност са хришћанским Богом.

Једна од тих појава самоочувања народа као цркве јесу спонтани хришћански друштвени покрети, међу којима је најпознатији „Богомољачки покрет“ из међуратног периода у 20. веку (Епископ Хризостом 2010, 237-263). Жарко Видовић је, у том смислу очувања хришћанске народне заједнице, истицао велики значај парохијских заједница које се окупљају у храмовима наместо политичких партија које за друштво не могу учинити много тога корисног и доброг (Видовић 2008, 388, 390).

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Протојереј Андреј Ткачов, знаменити православни писац и проповедник нашег времена, приметио је да „јединство језика и заједничка територија за живот су премало да би се народ створио и сачувао“. А онда је наставио, као да операционализује

Видовићеву дефиницију историје: „Потребан је још заједнички поглед на историју, потребан је истоветан поглед на свет који се, са своје стране, ствара заједничким искуством молитве, трпљења и превладавања тешкоћа“ (Ткачов 2011). Видовић са своје стране пише: „Јевреји се као народ држе зато што памте страдања и не заборављају жртве. Држе се, значи, зато што имају историјску свест!“ (Видовић 2008, 387-388). Обојица су описала основу за повезивање људи у осећање заједнице: дух ће се врло ретко и само код изузетних појединаца појавити у догађајима световне безбрижности и уживања - чак и природни, људски. Поготово је црква заједница које нема без жртве (Видовић 2008, 59; изузетна анализа улоге жртве у настанку и очувању заједнице у Видовић 2016). Ова се чињеница, у личном животу, показује у спремности човека да послужи истинској духовној заједници - народу или Христу - ако треба до саме смрти (Миљковић Матић 2019, 128).

У наслов овог текста ставили смо израз „духовна димензија историје“, да редуванцијом истакнемо оно што се иначе не подразумева под историјом, осим код Жарка Видовића. Посматрање догађаја са духовног становишта показује смисао који они имају за заједницу, док догађаји, са своје стране, бивају потврда истинитости и снаге духа да обнавља и одржава заједницу. Другачије речено, не може се духовна заједница створити политичким декретом. Њу заснива само дух, створен „заједничким искуством молитве, трпљења и превладавања тешкоћа“, како рече прота Андреј Ткачов.

Историја није могућа без духа - ни у овом свету, као веза људског духа исказаног пре свега у идеалима, моралним вредностима, светињи; нити као веза са небеским светом која је дата у цркви. Дух превазилази време и простор, па једини начин на који се он, као вечност, може повезати са овоземаљским догађајима јесте да осветли њихов смисао са моралног становишта. То је услов да народ буде историјска заједница, духовна заједница, па да његова хроника, онда, може да сведочи дух у коме заједница живи и траје, њену суштину.

Jelena Miljković Matić

**THE IMPORTANCE OF SPIRITUAL
DIMENSION OF HISTORY FOR THE
EXISTENCE OF A PEOPLE**

Resume

We use the definition of history provided by Žarko Vidović: history is that which remains unchanged in a community through time and succession of generations, that which lasts. Chronicle is concerned with succession of people and events. In that way, history is defined as a spiritual category, because the generations interpret events, what the community goes through, in the same manner. History is the continuity of the community despite time and death. It makes sense of the events and represents the essence of the community. Due to that, history is a sacral category, unlike the profanity of the chronicle, which speaks about the events in a banal way.

**A PEOPLE AS A HISTORICAL
(SPIRITUAL) COMMUNITY**

According to Bishop Nikolai (Velimirović) there are three spirits: heavenly or godly, natural or human, and infernal or demonic. Žarko Vidović defined the spirit as the ability to empathize with the Other – a method of love, which is lacking in the demonic spirit. Every historical community is the carrier of the natural, human spirit, which needs embodiment and moral fortification in the symbols found among the elements of culture. Among the symbols, the most important is the name of the community, followed by the ideals and moral values which are being tied to it. Other elements of culture can also appear as the symbols of the community, considered as sacred objects, such as language, some of the traditions etc.

A PEOPLE AS A CHRISTIAN (SPIRITUAL) COMMUNITY – CHURCH

Unity of the community by the means of the heavenly Spirit, in the form of church, liturgical community of God, heaven and people, appears in history due to Christianity. Serbs keep an image of themselves as the *heavenly people*, because there is a church with a national name, Serbian Orthodox Church. Christianity accepts and spiritually transforms the elements that bore witness to the community's existence in the natural spirit, which is a testimony to the Christian metamorphosis of the people itself as a community.

NATIONAL CONVERSION OF SERBS AS SEPARATION FROM THE (SPIRITUAL) COMMUNITY, MOST IMPORTANTLY FROM THE SERBIAN CHURCH

Whichever mode it takes, converting people from the community of Serbs into another nations must face the Serbian church as the invincible (spiritual) community. That is why national conversion of Serbs is especially focused on the change of religion. This is directed both towards the West where, due to the circumstances, the process began with the change of religion, only to later continue by supporting the existence of separate nationality of the catholic Serbs (Croats) and muslim Serbs (Bosniaks); and towards the South, where the creation of the Macedonian and Montenegrin nations is not considered complete until the Macedonian and the Montenegrin Orthodox churches are established and popularized. These, completely artificial, non-spiritual, political organizations, cannot compete with a spiritual community and create a historical people.

AN UNUSUAL WAY OF SPIRITUAL CONVERSION

A relatively small number of Serbs within Serbia is destroying the Serbian historical community by

introducing new cultural content or new interpretation of history from positions of influence. These new elements are in accordance with ideals and moral values that are historically foreign, or even contrary, to the Serbian culture, but also to any other national or religious spirit.

Serbs keep the church spirit even when the church as an organization is lacking

On the other hand, among the Serbs, there is an ethnologically established phenomenon of folk orthodox Christianity as well as a tradition of spontaneous Christian movements as an informal church. People find ways to keep their Christianity, in some periods when they sink into natural religiousness because the church hierarchy is disabled of functioning properly. Those are the periods of “post-Christian paganism”, when Christian concepts are preserved in some archetypical forms.

IN CONCLUSION

History is impossible without the spirit – nor in this world, as a community united by the human spirit expressed mostly in ideals, moral values, and sanctities; neither as a connection with the heavenly world which is provided through the church. The spirit transcends time and space, so the only way in which, as an eternity, can be connected with the events from this worlds is by shedding light on their meaning from the moral standpoint. That is the condition for the people to be a historical community, spiritual community, and for its chronical to witness the spirit in which the community lives and lasts, its essence.

Keywords: Žarko Vidović, Bishop Nikolai (Velimirović), history, spirit, people, Serbs, national conversion of Serbs

ЛИТЕРАТУРА

Аврамовић, Зоран. 2013. *Родолупци и родомрси: Савременисрпски патриотизам и национално дезинтегративнамисао и пракса*, Београд : Службени гласник

Богишић, Валтазар. 1884. *О облику названом инокоштина у сеоској породици Срба и Хрвата*, с француског превео Јован Аћимовић, Београд

Бодрожић, Ђуро. 2015. *Српски идентитет*, Београд: Српска књижевназадруга -Подгорица : Књижевна задруга Српског народног вијећа

Видовић, Др Жарко. 2008. *Историја и вера*, Зборник приредио Матеј Арсенијевић, Цетиње : Светигора

Видовић, Жарко. 2016. *Трагедија и литургија : есеј о духовној судбини Европе*, Београд (електронско издање)

Епископ Николај. 2016а. „Царев завет“, Сабрана дела у XIII књига, Књига V, Шабац : Манастир Светог Николаја Соко, 143-174

Епископ Николај. 2016б. *Охридски пролог* (Беседа за 15. фебруар (2. II) и Беседа за 16. фебруар (3. II)), Сабрана дела у XIII књига, Књига VII, Шабац : Манастир Светог Николаја Соко

Епископ Хризостом. 2010. „Народна хришћанска заједница“ (*Тихи глас: Беседе и чланци*), Београд

Иљин, Иван. 2001. *О супротстављању злу силом*, Превела с руског Ана Јаковљевић, Београд : Zepher Book World и Новинско-информативни центар ВОЈСКА

Јовановић, Бојан. 2000. *Дух паганског наслеђа у српској традиционалној култури*, Нови Сад : Светови

Караџић, Вук Стефановић. 1970. „Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона“, *Етнографски списи*, Приредио Мил. С. Филиповић, Сабрана дела Вука Караџића, Књига седамнаеста, Београд : Просвета

Ломпар, Мило. 2018. *Дух самопорицања: Прилог критицисрпске културне политике ; У сенци туђинске власти*, Осмо издање, Београд : Catena mundi

Миљковић, Александар А. 1996. „Схватања Живојина М. Перића о патријархалним породичним задругама“, Отисак из зборника радова *Сто педесет година од доношења Српског грађанског законика (1884-1984)*, Научни скупови Српске академија наука и уметности, књ. LXXXI, Одељење друштвених наука, књ. 18, 351-359

Миљковић, Александар А. 1998. „Слободан Јовановић о патријархалним породичним задругама“, Посебан отисак из зборника радова *Слободан Јовановић - личност и дело*, Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. XC, Одељење друштвених наука, књ. 21, 509-519

Миљковић Матић, Јелена. 2019. „У прилог научној употреби појма народ“, *Политичка ревија* 4/2019, 109-134, <https://doi.org/10.22182/pr.6242019.6>

Миљковић Матић, Јелена. 2020. „О нацији са симболичког становишта“, *Политичка ревија* 4/2020, 173-193, <https://doi.org/10.22182/pr.6642020.7>

Ђоровић, Владимир. 1990. *Свети Сава у народном предању*, Београд : Народно дело / Задруга православног свештенства СФРЈ

Умељић, Владимир. 2018. *Балкански гамбит Ватикана*, Београд : Catena mundi

Чајкановић, Веселин. 1994. *О врховном богу у старој српској религији*, Сабрана дела из српске религије и митологије, Књига трећа, Приредио Војислав Ђурић, Београд : Српска књижевна задруга : БИГЗ : Просвета : Партенон

Bandić Dušan, 2008. „Etnos“, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko. Ogledi o narodnoj religiji*, Treće izdanje, Beograd : Biblioteka XX vek, 69**, 33-54

Bandić, Dušan. 2010. *Narodno pravoslavlje*, Priredila i predgovor napisala Lidija Radulović, Beograd : Biblioteka XX vek, 183

Патријарх Порфирије. 2021. „Патријарх Порфирије: Зверстава из Јасеновца стиделе би се и звери; Вучић: Ко заборави убијене убио их је још једном“, сајт *PTC* за четвртак 22. април 2021.

<https://www.rts.rs/page/stories/ci/story/124/drustvo/4345440/izlozba-jasenovac-patrijarh-porfirije-aleksandar-vucic.html> (30. 01. 2022.)

Радојевић, Др Мира. 2021. „Убијање историје - 'Деконструкције јасеновачког мита'. Разлози и последице - II део“, сајт листа *Печат* за 05. 11. 2021. (штампани број 688) <https://www.pечат.co.rs/2021/11/ubijanje-istorije-2/> (30. 01. 2022.)

Ткачов, Протојереј Андреј. 2011. „Историја и наследност“, сајт *Православие. Ру. Српска верзија*, <https://srpska.pравославие.ru/142760.html> (31. 12. 2021.)

Копривца, Џаслав Д. 2022. „Џаслав Д. Копривца, Факултет политичких наука у Београду: У очима Запада ми смо шаховске figure“, разговор водио Вељко Зељковић, сајт *Глас Српске*, <https://www.glassrpske.com/lat/plus/intervju/caslav-d-koprivica-fakultet-politickih-nauka-u-beogradu-u-ocima-zapada-mi-smo-sahovske-figure/393893>(21. 01. 2022.)